

УДК 82'0:82.001.11

ПСЕВД ЯК ОКРЕМИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ ТИП: ДО ПИТАННЯ ДОЦІЛЬНОСТІ ЗАТВЕРДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ

Ніколова О.О., канд. філол. н., доцент

Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

anikolova@ukr.net

Стаття присвячена розгляду питання про доцільність виокремлення псевда як окремого літературного типу. Вказується, що його характерною ознакою є невідповідність форми та змісту, тимчасова несправжність статусу: псевди видають себе за інших (сприймаються як такі) або привласнюють щось іншим належне, ними зроблене. У статті доводиться необхідність «переведення» окказіоналізму О. Фрейденберг у статус наукового терміна: нова дефініція необхідна для позначення особливого феномену, що жодного разу не розглядався в ролі основного предмета дослідження, а також об'єднання в межах одного інваріанта різноманітних персонажів із традиційним сюжетним амплуа, заснованим на симуляції або функціональній невідповідності. Окрім того, у статті виокремлюється основна характерна ознака псевда – семантична інверсія в межах бінарних антиномій «життя – смерть», «верх – низ», «свій – чужий». Порушується питання щодо перспективності створення класифікації псевдів. Особлива увага приділяється порівняльному співставленню псевда та двійника. Відзначається зокрема, що їх не слід ототожнювати, та наводиться низка аргументів на доказ цієї думки. Ідеться про те, що кожен двійник має потенціал псевда і може вдатися до заміни шляхом обману (особливо, якщо він зовні схожий на героя). Проте далеко не кожен псевд має відповідну пару, з якою його пов'язує зовнішня, психологічна чи функціональна схожість. Також акцентується те, що схожість не завжди є обов'язковою підставою підміни, привласнення належного іншому. Псевд – антипод того, чие місце він тимчасово займає, кого з себе удає (особливо показовими в цьому плані є мотив кросс-гендерної травестії, тобто перевдягання в костюм представника протилежної статі). Також підкреслюється, що сутність двійника є метафоричною (відповідний тип створюється перенесенням якостей одного персонажа на іншого), а псевда – метонімічною (виникає внаслідок «перейменування», тимчасової псевдономінації статусу, статі тощо).

Ключові слова: тип, псевд, двійник, бінарні антиномії.

ПСЕВД КАК ОТДЕЛЬНЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТИП: К ВОПРОСУ О ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ УТВЕРЖДЕНИЯ ПОНЯТИЯ

Ніколова А.А.

Запорожский национальный университет, ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина

anikolova@ukr.net

Статья посвящена рассмотрению вопроса о целесообразности выделения псевда как отдельного литературного типа. Указывается, что его характерной чертой является несоответствие формы и содержания, временная иллюзорность статуса: псевды выдают себя за других (воспринимаются как таковые) или присваивают что-то другим принадлежащие, ими сделанное. В статье доказывается необходимость «переведения» окказионализма О. Фрейденберг в статус научного термина: новая дефиниция необходима для обозначения особого литературного типа, который никогда не рассматривался в качестве основного предмета исследования, а также объединения в рамках одного инварианта разнообразных персонажей с традиционным сюжетным амплуа, основанным на симуляции или функциональном несоответствии. Кроме того, в статье выделяется основная характерная черта псевдов – семантическая инверсия в рамках бинарных антиномий «жизнь – смерть», «верх – низ», «свой – чужой». Поднимается вопрос о перспективности создания классификации псевдов. Особое внимание уделяется сопоставлению псевда и двойника. Говорится, в частности, о том, что их не следует отождествлять, и приводится ряд аргументов, доказывающих эту мысль. Отмечается, что каждый двойник обладает потенциалом псевда и может осуществлять обманную подмену (особенно, если он внешне похож на героя). Но далеко не всякий псевд имеет соответствующую пару, с которой его связывает внешняя, психологическая или функциональная схожесть. Также обращается внимание на то, что подобие не всегда является обязательным условием подмены или присвоения того, что принадлежит другому. Псевд – антипод того, чье место он временно занимает, кем притворяется (особенно показателен в этом плане мотив кросс-гендерной травестии, то есть переодевания в костюм представителя противоположного пола). Также подчеркивается, что сущность двойника – метафорична (соответствующий тип создается

перенесением качеств одного персонажа на другого), а псевда – метонимичной (возникает как следствие «переименования», временной псевдономинации статуса, пола и т.д.).

Ключевые слова: тип, псевд, двойник, бинарные антиномии.

PSEUD AS SEPARATE LITERARY TYPE: THE QUESTION OF THE FEASIBILITY OF THE CONCEPT APPROVAL

Nikolova O.O.

Zaporizhzhya National University, Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine

anikolova@ukr.net

The article considers the question of expediency of Pseud's as a separate literary type allocating. Indicates that a characteristic feature of Pseud is the disparity of form and content, temporary status illusiveness. Pseuds impersonate another or perceived by others, they appropriate something done by others (owned by another). We are proving that there is a necessity of O. Freidenberg's occasionalism conversion in scientific term. New definition is necessary to refer to a particular type of literary, which has never been considered as the main subject of study. And new definition is necessary to integration within a single invariant different characters with a traditional plot role, which is based on a simulation or functional discrepancy. We allocate key feature of the Pseud. This is semantic inversion within the binary antinomies «life – death», «up – down» and other. The question about the prospect of creating of this types's classification is raised. We very carefully consider the contrast between Pseud and Doppelganger as types of literary. We say that they should not be identified and given several arguments to prove this idea. We write, that each Doppelganger has the potential of Pseud and can perform fraudulent substitution. Especially, if he looks like a hero. But not everyone Pseud has a corresponding pair, with which it is connected by an external, psychological or functional similarity. We write that the similarity is not always a prerequisite for spoofing or taking what belongs to another. Pseud is an antipode of whose place he temporarily takes. Especially if is used the motive of cross-gender travesty, dressing up in a suit of the opposite sex. The essence of Doppelganger is metaphorical and the essence of Pseud is metonymic.

Key words: type, pseud, doppelganger, binary antinomies.

Невідповідність видимого та істинного є типовим явищем практично у всіх сферах сучасного соціуму – політичній, культурній, промисловій тощо. Спеціалісти з технологій формування суспільної думки невпинно працюють над розробкою різноманітних варіантів створення масових ілюзій, реклама нав'язливо видає бажане за дійсне, псевдогерої проголошують гучні промови, псевдопророки створюють нові релігії, а «травесті-діви» розважають невибагливу аудиторію.

Тема нашого дослідження була підказана самим життям: роздуми над проблемою глобальної «театралізації» викликали зацікавлення відповідним аспектом художньої творчості і відкрили перспективи його детального аналізу. Адже підміна сутнісного видимим є не лише поширеним явищем дійсності – органічно пов'язані із ним мотиви, засновані на удаваннях, типові для художньої творчості багатьох народів.

Уважний розгляд специфіки функціонування цього феномену призводить до усвідомлення розмаїття його варіантів у межах національно-жанрових традицій, доцільності класифікацій відповідного матеріалу, виокремлення окремого типу персонажа – *псевда*, визначальною ознакою якого є тимчасова несправжність статусу: псевди видають себе за інших (сприймаються як такі) або привласнюють щось іншим належне, ними зроблене.

Із давньогрецької «*pseudos*» перекладається як «обман», «вигадка», «помилка», а у складних словах вказує на «несправжність», «неправильність».

Це поняття несистематично використовується О. Фрейденберг, коли йдеться про різноманітні імітації, пародійні дублювання в релігійно-ритуальному та антично-літературному контекстах. «Перестановка ролей – це одна з релігійних топік давньої людини, що відповідає космічній лінії: візьміть весілля з його підміною нареченого та нареченої, згадайте підставних осіб і всю низку цих «*псевдів*» (виділено нами – О.Н.), що затуляють собою справжніх героїв. І все це незмінно з метою найвищого блага: тимчасово

приховати достовірність, від неї обергати, і висунути натомість її одну її «подобу», ту ж саму без себе самої, ту ж саму без її суті» [5, с. 15].

Дослідниця проводить паралель між цим явищем у героїчному епосі та мімічних дійствах античного театру. «У Гомера спокушають, обманюють і набувають уявлюваного вигляду не якісь фокусники, а верховні боги. Афіна в «Одіссей» набуває оманливого вигляду людей; в «Іліаді» вона «уподібнена» до вісника. Також «схожий» зі смертним Посейдон; Аполлон то сам «схожий» на юнака, то створює «привид» Енея, «схожий» на оригінал. Уподібнюється юнаку Гермес; Арес «подібний» до героя, «схожий» на смертного. Усе це викриває в гомерівському персонажі уособлення світла й темряви в до-понятійному сприйнятті. Рішучо такі ж зорові образи функціонували і в античному низовому театрі, який безпосередньо виходив із дійового, ще до-культового фольклору... Фокусники та блазні слугували уявлюваними стихіями і вигаданими тваринами. Які б вони не мали надалі визначні імена в якості пройдисвітів і чарівників, вони являли собою безособових «псевдів» (виділено нами – О.Н.), призначення яких полягало в імітації вогню, води, повітря та інших стихій» [3, с. 290].

Також у контексті проблеми походження архаїчного театру, пов'язаного із образним віддзеркаленням давніх уявлень про нерозривну єдність бінарних антиномій «світ» – «темрява», псевдів згадує Н. Брагінська. «Те ж саме робить тінь, привид, псевд (виділено нами – О.Н.) (тобто перетворена на персонаж «уявлюваний двійник» тіньова іпостась світла» [1, с. 290]. І далі: «Явища та зникнення стихій, втілених у персонажах світла й темряви, стають важелями драматичної дії, чи то тріумфу й падіння трагічного героя або хизування та висміювання комічного псевда» [1, с. 295].

Однак, незважаючи на це, і в закордонному, і у вітчизняному літературознавстві, відсутнє цілісне, системне дослідження специфіки цього феномену, типології, генезису, особливостей функціонування псевдів у контексті різних жанрів, національних літератур, планах синхронії та діахронії, що й обумовлює актуальність пошуку у відповідному напрямку.

Мета статті – довести доцільність виокремлення псевда як окремого літературного типу.

Той факт, що слово «псевд» використовується науковцями лише як умовно образна характеристика відповідних персонажів, не може стати на заваді надання йому термінологічного статусу, адже випадки поповнення понятійно-категоріального арсеналу літературознавства за рахунок новоутворених визначень широко відомі («ліричний герой» Ю. Тинянова, «традиційні сюжети та образи» А. Нямцу, «жанрова модальність», «жанрова матриця» Б. Іванова тощо). Потреба в таких процесах щоразу обумовлюється відсутністю чіткої номінації явища, поширення та значущість якого доводиться дослідником.

Доцільність виокремлення оказіональної за своєю природою лексеми – «псевд» – як ключового терміна в нашому випадку теж є концептуально обґрунтованим: нова дефініція необхідна для позначення особливого літературного типу, що жодного разу не розглядався в ролі основного предмету дослідження, а також об'єднання в межах одного інваріанта різноманітних персонажів із традиційним сюжетним амплуа, заснованим на симуляції або функціональній невідповідності. Широке семантичне поле та відносна оціночна нейтральність запропонованого визначення дає змогу застосовувати його одночасно для статусної характеристики самозванців, кругіїв, обманщиків, трагесті-персон, мудреців під масками безумців і, навпаки, правителів у подобі простих людей, підставних наречених, псевдогероїв тощо.

Поняття «типу» (від давньогрец. «τυπος» – «образ, відбиток») як визначеної системної категорії (одиночного вираження загального) активно використовується в різних сферах

культурної діяльності, а в міфології, фольклорі, літературі воно є одним із ключових, найбільш важливих.

У широкому значенні усі образи будь-якого художнього твору мають типовий характер, у вузькому – під типом розуміють персонажа, який є персоніфікованим втіленням якісно-функціональних ознак, спільних для представників певного кола, наприклад, соціального прошарку (соціально-історичний тип) чи нації (національний тип). Поширеними в мистецтві є типи, які уособлюють риси, притаманні всім людям, без огляду на їхнє походження, суспільний статус, належність певному часу (тип скупого або тирана, «маленької людини» або «шляхетного розбійника» тощо).

Більшість літературних напрямків і жанрів характеризується використанням визначених типів персонажів: у першому випадку вони є показовими з точки зору розкриття ідейно-філософської концепції (тип бунтівника в романтизмі чи справедливого правителя в класицизмі), у другому – відіграють важливу композиційну роль (хитрий слуга в комедіях чи слідчий у детективах).

Псевд – універсальний тип, представлений на всіх рівнях «тріади» «міф/ритуал – фольклор – література», поширений у численних національних культурах, однак і до сьогодні не осмислений як окремий специфічний феномен і, відповідно, позбавлений чіткої дефініції.

Може здатися, що функція такого типу – виключно ошуканство. Однак брехун є лише одним з його численних «негативних» різновидів, поруч з іншими, у тому числі й «позитивними». Окрім того, на відміну від шахрая, який діє завжди свідомо, переслідуючи свої корисливі цілі, досліджуваний нами тип часто опиняється в ролі «іншого» випадково, чи й зовсім не усвідомлює «неправильності» свого положення.

Усі псевди мають одну спільну ознаку – *тимчасову «несправжність» власного статусу, створену в результаті їхньої власної волі або внаслідок збігу обставин. До цього типу мають бути віднесені персонажі, об'єднані семантикою «невідповідності» (позірного та істинного, удаваного та справжнього – форми і змісту).*

На перший погляд, уявляється практично неможливим чітке визначення кордонів «країни псевдів», враховуючи усю різноманітність потенційних підмін, пов'язаних із зміною справжнього статусу на удаваний. Однак введення певних показових обмежень та використання надбань існуючих теорій, традиційно значущих з точки зору створення класифікацій універсального матеріалу, дозволяє подолати вказану перешкоду.

Слід особливо відзначити той факт, що підміна, внаслідок якої відбувається поява псевда будь-якого типу, обов'язково має бути радикальною, спрямованою на створення повної семантичної протилежності справжнього й удаваного, а отже – фіксованою сталими антонімічними категоріями. Йдеться, звичайно ж, про **бінарні антиномії** – протилежні за змістом взаємопов'язані поняття, що виконують роль своєрідного «стрижня», який організує простір свідомості, та є основними складниками елементами структури (міфу, твору). «Витоки проблеми бінарності беруть початок у міфо-етнографічній сфері, що знаходить своє вираження у проблемі бінарних опозицій, культурі близнюків, полісемантичних структурах культурно-історичного буття. Бінарний архетип – своєрідний семіотичний «код» класичної європейської культури, стрижень проблематизації мислення, основа карнавалізації та природи рефлексії. Цей архетип яскраво представлений у літературі, адже поляризація героїв є смисловим імпульсом естетичної модальності багатьох творів. Культурно-історичною основою цього феномена можна вважати архетип карнавальної пари. У літературознавстві цей архетип є одним з найбільш складних і найменш вивчених» [2, с. 14].

Концептуально значущою є категорія бінарності і для визначення природи псевда, адже функціонування персонажів цього типу відбувається саме в межах *антиномій – дериватів асоціативно співвідносних універсальних опозицій «Верх – Низ», «Життя – Смерть», «Свій – Чужий»*. Їхня змістовна спорідненість очевидна, що ж стосується питання ієрархічної залежності (яка з пар є інваріантом стосовно іншої), то його абстрактна природа виключає можливість однозначних конкретних висновків.

Семантичне коло першого складника цих пар містить позитивно марковані у свідомості людини концепти, другого – переважно негативні. *Персонаж стає псевдом саме в результаті тимчасового (усвідомленого чи неусвідомленого) «переміщення» з одного полюсу на інший, внаслідок чого й виникає цілковита невідповідність між істинним та видимим.*

Питання про псевдів, так чи інакше, пов'язане *із поняттям двійництва*: «будь-яке подвоєння створює хибне буття, що часто супроводжується підміною» [6, с. 19].

Ототожнення двійників і псевдів характерне для досліджень О. Фрейденберг, що пояснюється генетичною близькістю цих двох типів. Вони *позбавлені ознак «справжності», на архетипічному рівні асоційовані із життям, а отже, обидва є метафоричним уособленням смерті*. «Мені доводилось уже говорити про них і показувати їх у побуті і в пізнішому обряді, коли йшлося про підміни наречених та молодих, царів і богів. Звичайно, це ті ж двійники, ті ж носії семантики героя, що перебуває в пеклі. Це ті особи, на яких переходить смерть, – у них наявний і герой, і не-герой одночасно... першочергово тут немає ні магії, ні «відрази», ні «цноти»: є лише переживання смерті, яке дієво розуміється, і в передумові до нього є саме уявлення про проходження фази смерті, що веде до оновлення» [4, с. 216].

Однак, незважаючи на визначені аспекти, *псевд та двійник все ж є різними типами*. По-перше, кожен двійник має потенціал псевда і може вдатися до обманної заміни (особливо, якщо він є «близнюком» героя), проте, далеко не кожен псевд має відповідну пару, з якою його пов'язує зовнішня, психологічна чи функціональна схожість. По-друге, схожість не завжди є обов'язковою підставою підміни, привласнення належного іншому. Псевд – антипод того, чие місце він тимчасово займає, кого з себе вдає (особливо показовими у цьому плані є мотив крос-гендерної травестії, тобто перевдягання в костюм представника протилежної статі). По-третє, сутність двійника – метафорична (відповідний тип створюється перенесенням якостей одного персонажа на іншого), псевда – метонімічна (виникає внаслідок «перейменування», тимчасової псевдомінації статусу, статі тощо).

Отже, можна зробити висновок щодо доцільності виокремлення окремого універсального типу – псевда, суттєво відмінного від двійника, семантика якого заснована на повній невідповідності форми та змісту. Перспективи його дослідження очевидні і пов'язані, передусім, із необхідністю створення класифікацій персонажів цього типу, розгляду провідних тенденцій їх функціонування в контексті різних національних літератур тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брагинская Н.В. «Картины» Филострата старшего: генезис и структура диалога перед изображением» // Одиссей. Человек в истории / Н.В. Брагинская. – М. : Наука, 1994. – С. 290–295.
2. Дербеньова Л.В. Архетипна парадигма в російській реалістичній літературі другої половини ХІХ століття: автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.02. – російська література / Л.В. Дербеньова. – Сімферополь, 2008. – 37 с.

3. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности / О.М. Фрейденберг. – М. : Восточная литература РАН, 1998. – 798 с.
4. Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра / О.М. Фрейденберг. – М. : Лабиринт, 1997. – 448 с.
5. Фрейденберг О.М. Происхождение пародии / О.М. Фрейденберг; публ. Ю.М. Лотмана // Труды по знаковым системам. – 6. – Тарту, 1973. – С. 490–497.
6. Щитова-Романчук Л.А. Творчество Годвина в контексте романтического демонизма / Л.А. Щитова-Романчук. – Днепропетровск : Полиграфист, 2000. – 181 с.

REFERENCES

1. Braginskaia, N.V. (1994) “«Pictures» of Philostrate older : genesis and structure of dialogue before the image”, *“Kartiny” Filostrata starshogo: genesis i struktura dialoga pered izobrazheniim* // Odisseus. Man in history. – Moscow : Science. – pp. 290–295.
2. Derbeniova, L.V. (2008) “Archetypal paradigm of Russian realistic literature of second half of XIX century”, *Arkhetypna paradyhma v rosiiskii realistychnii literature druhoi polovyny XIX stolittia* Speciality 10.01.02. – Russian literature. Autoabstract of the dissertation of Doctor of Philology. – Simferopol. – 37 p.
3. Freidenberg, O.M. (1998) “Ancient myth and literature”, *Mif i literatura drevnosti*. – Moscow : Eastern Literature RAS, 1998. – 798 p.
4. Freidenberg, O.M. (1997) “Poetics of plot and genre”, *Poetika siuzheta i zhanra*. – Moscow : Labyrinth. – 448 p.
5. Freidenberg, O.M. (1973) “Genesis of parody”; publ. by Yu.M. Lotman, *Proiskhozhdeniie parodii* // Works on the sign systems. – 6. – Tartu. – pp. 490–497.
7. Shchitova-Romanchuk, L.A. (2000) “Godwin’s works in the context of romantic demonic”, *Tvorchestvo Godvina v kontekste romanticheskogo demonizma*. – Dnepropetrovsk : Poligraphist, – 181 p.

УДК 821.161.2 – 192.09 : 008 – (477.64)

ДУМА «ПРО ФЕДОРА БЕЗРОДНОГО» В КОНТЕКСТІ ЗВИЧАЄВОЇ КУЛЬТУРИ ЗАПОРОЖЖЯ: ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Павленко І.Я., д. філол. н., професор

Запорізький національний університет, вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна

i.pawlenko2011@yandex.ua

У статті на матеріалі зафіксованих у різний час варіантів відомого твору простежуються його зв'язки із побутовою традицією та обрядами Запорозжя, рівень збереження в різних варіантах фольклорної історичної пам'яті про особливості окремих традицій та елементів побуту запорозької спільноти. У центрі уваги особливості успадкування серед степових лицарів та специфіка відтворення запорозької поховальної обрядовості в зазначеній думі. Розглядаються питання запорозького хронотопу й способів його маркування, імені героя та особливості його інтрепретації.

Ключові слова: дума, варіанти думи, «пам'ять» фольклору, виконавець, Запорозжя, традиція, обряд.

ДУМА «ПРО ФЕДОРА БЕЗРОДНОГО» В КОНТЕКСТЕ ТРАДИЦИОННОЇ КУЛЬТУРИ ЗАПОРОЖЖЯ: НЕКОТОРЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ

Павленко И.Я.

Запорожский национальный университет, ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина

i.pawlenko2011@yandex.ua

В статье на материале зафиксированных в разное время вариантов известного произведения прослеживается характер отражения в нём традиций и обрядов запорожцев, характер сохранения в